

DÉRY TIBOR: JÓZSEF ATTILA

• Egy szegény ember, egy nagy költő halt meg.

Utoljára a szanatóriumban láttam: egész délután a diványon ült és sirt. Cigaretázott, egyszer telefonált, megevett egy fél mandarint, köznap-i ügyekről beszélt, olykor el is mosolyodott, de bármit tett, szeméből szüntelenül folytak a könnyek. Nedves, fénylő szemhéjaival a költészet jelképes alakjává lett.

Ha önmagamot kérdelem, hogy mit kívántam volna inkább: vessen véget betegségének (amit megtett) vagy szenvedjen tovább és irjon, ameddig lehet (mert még lehetett volna) — a két megoldás közül én, aki a életet már csak az alkotás előfeltételeként becsülöm, az embertelembbet tanácsoltam volna. Törékeny, gyöngéd alakját kiszolgáltattam volna az intermittáló örületnek, hogy a szünetekben tovább dolgozhassék. Bárhogy kutatok is lelkiismeretemben, megnyugtatóbb lett volna számomra, hogy szenved, mint az, hogy vége van.

S szerencsére nem rajtam múlt. Az élő egyébként is szégyeli magát a halott előtt s ha ez fiatalabb, tetejében még személyes hitelezőjének is érzi. Túrhetetlen volna a gondolat, hogy ezen felül még döntő szava lehetett volna az utolsó kérdésben is.

Bucsuztatom tehát, mert mit tehetne az ember egyebet! Dédelgeti fájalmát, mert ez az utolsó személyes kapcsolata a halottal s már előre fázik attól a perctől, amikor ez is megszakad. Szeretetének utolsó tanuságtétele ez önmaga előtt. Ha elmúlt, szeretetének is vége s ezért nem akar lemondani gyászáról sem, noha tudja, hogy előbb-utóbb menthetetlenül elérkezik az a pillanat, amikor mindkettőt leveti s ennyivel szegényebb lesz. Felidézem magamban Attila sűrűbajszos, tömpe ujjú, sovány alakját abban a száz változatban, melyben barátságunk tiz éve alatt megismerhettem s jóllehet már életében majd mindegyiket megindítóan találtam, most, az utolsó magyarázat világosságában, valamennyit összefoglalva, egy nagy költői sors képe csap ki összegükből. Testben könnyű és szeretetreméltó volt, nehogy elijessze az ideges muzsákat. Mozdulatai lassúak voltak, bajszán, melyet hol leborotvált, hol megnövesztett — mintha hiúságának nagy hamleti kérdésére keresné a feleletet — bajszán invitáló, csendes mosoly ült, maga is oly könnyű, mintha saját beteljesedésétől félne. Ha nem volt lakása, gyakran aludt nálam; az összecsapott ágyban teste hevenyészettnek, gyerekesnek tetszett a könnyű, nyári takaró alatt, mintha a természet is csak ideiglenes megoldásnak szánná. Akárhogy is idézem fel, ülve, állva, sétálva, vitatkozó kedvében, a dobogón vagy vacsora közben, teste szerényen és harmonikusan húzódott meg, mint a Poézisnek egy gyöngéd háttére.

• Holott valahány versét megmutatta, bebizonyosodott, hogy költészte épp ettől az esendő testtől, a tapintatos, ismeretlen s nagy háttértől kapta reliefjét. Versbeli alakjainak érzéki erejük van. A térben mozognak, kicsattanón töltik ki három kiterjedésüket, tapinthatók, ragyognak. Velük népesítette be azt a nagy teret, melyet saját teste üresen hagyott. Sovány koszton élt s domború, fénylő salátafejeket hordott be verseibe. A szerelmet nemcsak a nőktől kérte számon, hanem furfangos kerülő uton saját hiányaitól is és ringó farú, halhatatlan fiatalasszonyokkal ajándékozta meg magát. Idegenszerűen mozgott a valóságban, melyet pompásan ismert. Ahol tapasztalata rövid volt, megtoldotta egy verssel. Elbűvölő az a gyöngédség és tárgyismeret, mellyel a világ apró örömeit dicsérgette.

Nem tudom elfelejteni gyermekien szelid mosolyát. Olykor incselkedő volt, olykor meghunyászkodó, mindig szemérmes. A mosoly az értelem gátjain átjutott nevetés. Az állatok nem tudnak mosolyogni, ahogy multak az évek, Attila egyre ritkábban nevetett, egyre gyakrabban mosolyodott el. Fiatal éveinek hetykesége, irdatlan jókedve egyre tompult, simult — költészetének tündér tükréből kamaszarca mind komorabban nézett vissza az emberre. Tulkorán szokott le a nevetésről. Nyomorúságos gyerekkora után még maradt benne vidámság, szertelenség s fiatal gög, nyomorúságos fiataltsága után, mintha már nem bírta volna erővel, mellére ejtette fejét. Mennyi pajzanság lakozott benne még huszéves korában, mennyi erő, mennyi édes, bárdolatlan csiny! Űdézük fel egy percre vézna alakját a párizsi diákesztendőben, életének bizonyára legboldogabb idejében, amikor hol negyedmagával lakott egy szűk manzardszobában, hol egy osztrák költővel aludt egy ágyban (az egyik a lepedő alatt, a másik felette), hol egy erkélyes szobában élt, könnyén és mustáron s gyerekkorának nyers nyomora után telitüdővel élvezte a könnyű szegénységet, hars, fehér fogakkal róttá a párizsi uccákat. Három óraker éjjel felkeltette lakótársát, felöltöztek s lementek biliárdozni a sarki kávéházba. Ha pénzhez jutott, egy háromnegyed kiló főtt marhahúst vett s az uccán megette. Hetvenkedésből úgy tanult meg franciául, hogy az „a“ betűnél kezdte s bevágta a szótárt, de egy félév múlva még nem tudott kenyeret kérni, mert nem jutott el még a „p“ betűig. Tulbő keménykalapjában, kecskeszőrrel bélelt, de rongyos kabátban, soványan, mint egy kis magyar (Chaplin, felkerekedett s elindult a folyóiratok szerkesztőségébe. Az egyik közölte egy szürrealista mondatszerkesztű versét, melynek első két sora:

*nous avons pots et des choux ronds
nous vivons sales et nous mourons*

S mert az emberi élet különböző korszakai benső felépítésükben lényegileg azonosak s fő mondanivalóikat egyre megismétlik, már itt Párizsban jelentkezett, ha kezdetleges formában is, az a tétel, mely életét lezárta: a Hotel du Vaticanban öngyilkossági kísérletet követett el.

Amikor én, tiz éve, Pesten megismertem, nevető fiatalságának már a végén járt. Huszonkétéves volt ekkor. Humorának még voltak szertelen kitérései, kamaszos gögje olykor még fortyogott, de az élet nagyjából már letompította szögleteit s a világgal szemben kialakult ellenállása mind kerekébb lett s mind beljebb huzódott szívébe. Nagy nyomorban élt... Mikor következik el az a pillanat, amidőn az ifju megbokrosodik a valóság tulmagas, méltatlan akadályai előtt, elfordul és magányba menekül? Mikor az a másik, amidőn nem bírja tovább az egyedüllétet, újra kilép és segitőtársakat keres, hogy megváltoztassa a valóságot? A lélek nem az időben fejlődik, hanem egy érdekesebb, szemcsésebb közegben, amely hol higabb, hol sűrűbb s aszerint kisebb vagy nagyobb nyomással alakítja: az események összeálló, sodródó közegében. Attila ielke gyorsan alakult, öregedett. A baljós események torlódnak s fokozott nyomásuk már a gyerekkember lelkében kikattanthatja azt a reakciót, amely máskor csak egy csendes öregkor végén áll be. Hogy a költő fiatal életében mikor következett el az a pillanat, amikor megértette — talán tizéves korában — hogy férfivé lett s mikor az a másik — talán már harmincéves korában — amikor számot vetett az öregséggel, azt nehéz lenne eldönteni. Nem ő maga öregedett, élete öregítette. A léleknek ugyan különös vonzóereje van az alkatához jól illő eseményekre s Attila úgy hívta magára a szegénységet, a mellözést s az értetlenséget, mint a

mágnes a vasat, de az ember ugyanakkor testétől-lelkétől idegen sorscsapásoknak is ki van szolgáltatva s e kettős bonyolult keringésben hol önmagától, hol a világtól kéri számon a boldogságot. Barátságunk első éveiben a kort hívta tetemre. Szegény volt s örömmre vágyott. Megkeresie a szegénységnek rajta kívül fekvő, kitapintható okait, megvizsgálta a társadalmat, rátalált osztályára s benne a maga helyére. Nem volt többé egészen egyedül. Elégedetlensége egy egész osztály elégedetlenségéhez surlódott s tüzet fogott. Az együttérzés, mint egy légnyomás, magasan önmaga fölé dobta. A külvárosokban csatangolt, maga is éhezve és soványan, mint azok, akiknek beszélt, télvíz idején órákig gyalogolt, mert nem volt pénze villamosra s nem akart lemaradni egy-egy újpesti vagy rákospalotai szemináriumról, repedt, kültelki kocsmákban próbálta megfogalmazni életét. Olyan emberekkel találkozott, akik még szeretni tudnak. A lakására jártak s magyarázatokat kértek. Ismertem egy szabósegédet, aki heti tizennégy pengőből tartotta el családját. Valahányszor meglátogatta Attilát, észrevétlenül egy pengőt hagyott maga után a lakásban, mint a jóságnak egy tündéri ezüst lábnyomát. A fiatal költő ez időben megírta korunk, de minden bizonnyal a magyar irodalom legszebb proletárverseit.

Mindvégig hű maradt osztályához, később is, amikor egyre fokozódó érdeklődéssel kezdte figyelni önmagát. Mongolvágásu szemét — melynek belülső, metszett ráncára oly büszke volt, hogy külön figyelmeztette rá a nőket — a világból lassan önmaga felé fordította. Mi idézte elő ezt az irányváltozást? Mint gyerekkorában a testét-lelkét szorongató nyomorral, ismét összeütközésbe került a valósággal: ezuttal a nyomorult politikával. Ugy látta egy időben, hogy saját osztálya cserbenhagyta. Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetőségét azonosította egy osztállyal, türelmetlenségében gyenge volt s érzékeny a megpróbáltatásoktól, melyek már felmárták bőrét, de megrendítő, hogy mindig a legjobbak esnek áldozatul a politikának s ha már a költő sorsa, hogy félreértsék vagy legjobb esetben kihasználják, még annyi megbecsülést sem kap, amennyi Minos áldozatainak kijár. Az igazi művész szigorú önmagához, érzékeny és hű. Attila gyöngéd alakja megingott, mintha tarkón ütötték volna, amikor úgy látta, hogy azok, akikhez szívével, értelmével huzott, akik között meglelte a sokáig keresett közösséget, épp azok nevében igazságtalanság éri: e kettős tévedést soha nem heverte ki. Mélyebben vágott, mint az a buta értetlenség, mellyel a mértékadó írói körök örvendeztették meg.

Megindító volt: mint egy éhes gyermek vágyott az örömmre! Képzeltük el, hogy valaki időtlen idők óta egy pókháló, sötét, végnélküli folyosón halad, amelyből nem tud kijutni, mert jobbra-balra az ajtók le vannak zárva. Képzeltük el mármost, hogy a folyosó padozatán garmaidával hevernek a kulcsok, de bármilyen türelemmel kísérletezik is, már évtizedek óta, egyik kulcs sem nyitja egyik zárat sem. Más hangot nem hall a csendben, mint saját léptei zaját és a zárok reménytelen rozsdás csikorgását. Végül már nem hajol le több kulcsért, noha találna még lelkében. Az ember lassanként meggyűlöli azt, amire hiába vágyódik. A művész legmagasabb világi öröme, az egyetlen hasonanyagu fizetség, melyet munkájáért a társadalomtól kaphat, művészi verejtékének egyetlen keszkenője: az elismerés — ha későn jön, visszautasítja. Az a kevéske öröm, amit két év óta barátai szerezhettek neki, már későn jött annak a számára, akit a bajok oly gyorsan vénitettek. Befelé fordult, nem akart már kiszabadulni önmagából. Nem tetszelgett bánatával, nem volt érzelgős. A részvétet, a szeretet silány pótlékát megvetette. Már

nem tudott más megoldást: önmagát vonta felelősségre. Ezt is éppoly véglegesen és merészen végezte, éppugy fejfel ment neki a sajátmaga állította falaknak, mint azelőtt a külvilágnak. Tanuja voltam annak a lassu, olykor görcsös, megrendítő önnevelésnek, amellyel az embergyűlöletnek helyet igyekezett szorítani szívében, mint ahogy az anya helyet szorít testében a fejlődő gyerekeknek. Ravasz, kemény és számító akart volna lenni s az idegeiben rekedt ifjuság minduntalan meghazudtolta, átszüremlett arcjátékán, kicsillogott mozdulataiból; egy ügyetlen kölyökkutyára hasonlított, amint a farkas szerepre készülődik. Emlékszem egy végnélküli éjszakai beszélgetésünkre — az idén tavasszal volt — hoszszan kísérgettük egymást az uccán —: nem akar több verset írni, mondta, befejezi költői pályáját s egy polgári állásért fog küzdeni foggal-körömmel. Nincs más vágya, mint havi kétszáz pengőt keresni, magyarázta, ennél többet nem nyújthat neki az érdeken épülő világ.

Nagy költő volt, töredékes műve a magyar irodalom legnagyobbjai közé igyekszik. Messziről próbálom nézni — nem sikerül, tulságosan a szívemhez nőtt. Ugy hordozom magamban, mint egyik elkárhozott lehetőségemet. Nem is méltatni akartam — ez tudósabb kezek dolga — hanem siremléket emelni neki lelkiismeretemben, amelyet már egyre több temetői emlék terhel. A halottakat egyébként nem szeretem; egy oly világba rántják le maguk után az embert, amely az élő számára — ameddig dolgozni és lélegzeni tud — megvetendő kell, hogy legyen. Ugy érzem, olykor, ha egy-egy halottamra gondolok, mintha én küldtem volna előre, mint Jancsi és Juliska a boszorkányt, hogy megmutassa, mint kell a tüzes kemencébe bujni: ez a büntudatom is ellenszenvessé teszi őket. De a halott Attila százszorosan türhetetlen, mert mindenben igaza van. A természet elrontotta benne egyik legszebb művét. A társadalom ráduplázott és tovább pusztította. Az egyén nem tudta megvédeni. Esett vállalival s kissé hosszú nyakával — amelyet a vonat tengelye kifordított — előre kiszemelt áldozat volt. Valamennyien éreztük ezt és gyávaságból, szeméremből, tehetetlenségből önmagunk előtt is eltitkoltuk. Most pedig szinte úgy érzem, igaz volt, amit az utolsó hónapokban megbomlott idegizzal gondolt: hogy a világ valóban összeesküdött ellene.

Ezért nem akart többé semmitsem ingyen elfogadni akkor, amikor már mindent elfogadhatott volna. Cigaretára gyujtott, sirt és kiszámított, hogy barátja mit költ rá cigaretára. A tortát, mandarint eldugta, elajándékozta. Azon tűnődött, hogy a drága szanatóriumot elhagyja s ingyen kezelésbe megy, hogy senkinek se legyen terhére. Verseit többé nem tekintette ellenszolgáltatásnak; az a meggyőződés alakult ki benne, hogy semmit sem érnek. Értelmében sem bizott már, világos korszakaiban sem. Ha egy-egy reménykedő szót hallatott még olykor, mosolyán meglátszott, hogy maga nem hisz benne. Láthatón levált jövőjétől, attól a lenge, édes alaktól, melyet magunk fölé képzelünk, s a szemünk láttára lassan süllyedt a föld alá. Én még akkor is azt figyeltem, lesz-e még módja az írásra? egy év múlva, öt év múlva, egy-egy visszatérő tiszta korszakban? ahogy az orvosok diagnosztizálták... S mert az élők könyörtelenek, egy héttel halála előtt levélbe fogtam s arról írtam neki Szárszóra, hogy versei kitűnőek s hogy dolgozzék... A levelet nem fejeztem be, itt fekszik előttem, most széttépem. Az embernek hovatovább már nincs kedve, már csak ereje van az élethez.